

в XIX ст. // Український історичний журнал. - 2001. - № 2. - С. 49-61.; Крылов А. Оспенный кавалер. // Врач. - 1990. - № 10. - С.58-61.; Стомик А.М., Затравкин С.Н. К истории изучения патогенеза и поиска средств лечения холеры (по материалах первых трёх пандемий 1817-1862 гг.) // Терапевтический архив. - 1995. - № 7. - С. 75-78.; Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини на Чернігівщині. - Чернігів, 1999. - 202 С.; Безродний Є. Гетьман Кирило Розумовський та його лікарі. // Ваше здоров'я. - 1998. - 25 лютого. - С.6.

2. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. - Чернігів, 1999. - С. 13.
3. Там само. - С. 14.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 955. - Арк. 1.
5. Там само. - Спр. 510. - Арк. 1.
6. Там само. - Спр. 854. - Арк.1.
7. Там само. - Спр. 1 571. - Арк. 1.
8. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
9. Там само. - Спр. 355. - Арк. 49, 50, 53, 55, 61,
10. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М.-Л., 1946. - т. 1. - С. 64.
11. Там само. - С. 65.
12. ДАЧО. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 1-24.
13. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 1100. - Арк. 64.
14. Там само. - Спр. 1316. - Арк. 80.
15. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 65.
16. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 10, 65.
17. Там само. - Спр. 564. - Арк. 69.
18. Там само. - Спр. 108. - Арк. 34-35.
19. Там само. - Спр. 355. - Арк. 70.
20. Там само. - Спр. 467. - Арк. 54.
21. Там само. - Спр. 1100. - Арк. 58.
22. Там само. - Спр. 1202. - Арк. 107.
23. Там само. - Спр. 1568. - Арк. 11.
24. Домонтович М. Материалы по географии и статистике России. Черниговская губерния. - Чернигов, 1865. - С. 117.
25. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 159. - Арк. 12.
26. Там само. - Спр. 138. - Арк. 14-17.
27. Там само. Спр. 159. - Арк. 15-18.
28. Там само. - Ф. 159. - Оп. 1. - Спр. 139. - Арк. 1,4.
29. Там само. - Спр. 141. - Арк. 5,7.
30. Груша А.М., Дуля М.М. - Вказана праця. - С. 14.
31. Там само. - С. 15.

Олена Заєць

БАЗАРНА ТА СТАЦІОНАРНА ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У II ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У внутрішній торгівлі країни завжди важливе значення відігравали базари. Деякі дослідники вважали, що вони в пореформений час мали важливішу роль, особливо для сільського населення, ніж ярмарки. Базари - одна із старих форм торгівлі в містах і селах.

Урядові кола бачили в міських базарах важливий засіб постачання міських жителів дешевими продуктами харчування з перших рук. Сільські ж базари були вигідні в першу чергу для селян, які мали можливість фактично на місці збути свою продукцію купцям повітових міст і тим самим отримати гроші для сплати податків. Через це торгівля в базарні дні з рухомих точок - возів, суден тощо - звільнялась від сплати мита.

За своїм призначенням більшість міських та сільських базарів були універсальними. Тут відбувалася закупівля не тільки продуктів харчування, а й сировини для промисловості, сільськогосподарських продуктів для відправки в інші губернії та повіти. На них можна було збути й купити найпростіші знаряддя

праці та предмети першої необхідності. Таку роль базари виконували до початку ХХ ст.

У 80-х роках ХVІІІ ст. на території Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв було 5305 базарів. Із них у поміщицьких містечках - 1352, а в державних - 781, у поміщицьких селах - 572, державних - 521, біля монастирів - 208. Решта 1872 базари були у містах¹.

Незважаючи на однорідні функції всіх базарів, між ними були значні відмінності. Для прикладу, на міських базарах був багатший асортимент товарів. Промислові вироби були представлені ширше. Велике значення в торгівлі відігравали купці, які не тільки скуповували продукти, але й відкривали там свої лавки. Сільські ж базари переважно мали місцевий характер. Вони обслуговували порівняно незначну округу, всього декілька найближчих сіл. А багато міських базарів були ринками для декількох повітів. На них збиралися селяни та купці з товарами на кілька тисяч карбованців. Такими були базари в Ніжині, Чернігові, Новгороді-Сіверському та ін.²

Міські базари, на відміну від сільських і містечкових, відбувалися 2-3 рази на тиждень, а деякі навіть щодня. Надалі кількість базарів на Чернігівщині неухильно зростала. Це збільшення відбувалося як за рахунок запровадження нових базарів у містах, де вони раніше не збиралися, так і шляхом збільшення базарних днів. Це відображало процес подальшого економічного розвитку та розвитку товарно-грошових відносин.

У всіх містах Чернігівської губернії, окрім Городні, у 1804 році збиралося кожного тижня по 2 базари - у понеділок і п'ятницю, а в Городні - лише в суботу³.

У 1891 році базарна торгівля проводилася у 84 містах та 4 поселеннях. Але кожного дня вони були лише в Борзні, Ічні, Івангороді; чотири дні на тиждень - у Глухові, Ніжині, Сосниці; три дні - в 11 містах; два дні - у 19 містах і один день - у 48 поселеннях і містах⁴.

У залежності від обігу, кількості учасників, тривалості та регулярності базари поділялися на декілька видів. Кожен з них мав свою назву: торжок, базар, головний базар, торг, красний торг. У деяких містах кілька разів на тиждень збиралися торги. На них обіг був значно більший, ніж на базарах, і відповідно, більша кількість торгуючих. Торги проходили в таких містах: Борзна, Ічня, Івангород, Носівка, Остер, Семиполки, Бобровиця, Кобижча, Змітнів, Понурівка, Березна⁵.

Поширеними були так звані красні торги. Вони, як правило, збиралися напередодні весняних землеробних робіт або восени, після їх закінчення. Красними торгами на початку 90-х років ХІХ ст. відзначалися Березна та Добрянка, де торгівля починалася в понеділок перед Пасхою та напередодні Різдва. У Мглині та Почепі красні торги були кожного дня під час святков (торгували красним товаром, худобою, продуктами харчування). У Ріпках красний торжок був у десяту п'ятницю після Пасхи, а в Тупичеві - на Трійцю, Святого Духа і 8 вересня⁶. Носівка відзначалася своїми красними торгами, на яких велась торгівля худобою перед весняними землеробними роботами. Частину худоби скуповували купці на залізничній станції для відправки в Калугу, Москву, Петербург. Торгували у Великий піст, починаючи з другого тижня. Приїжджали продавці худоби з навколишніх повітів.

Асортимент товарів на базарах був досить різноманітним і визначався господарською діяльністю населення округи, яку він обслуговував. Так, базари Сосниці та Ніжина спеціалізувалися на продажу тютюну. І це закономірно, адже в пореформений час Чернігівщина перетворилася в один з найбільших центрів країни по вирощуванню цієї культури. З 1862 по 1867 рр. посівні площі збільшилися з 4456 до 11622 десятин, а у 1878 році вже сягали 116176 десятин⁷.

Для задоволення щоденних потреб міщан у деяких містах і поселеннях, крім базарів, у встановлені дні тижня вранці збиралися торжки для продажу продуктів харчування. Такі торжки відомі в Острі, Конотопі, Бахмачі на залізничних станціях та в інших містах⁸.

У Російській імперії існували закони, які регламентували діяльність базарів. У грамоті містам Російської імперії від 21 квітня 1785 року були статті про міські

базари. У базарні дні, визначені магістратом чи міською управою, на торговій площі у визначені години піднімався прапор, який попереджав про припинення оптової торгівлі продуктами харчування. Коли прапор опускався, заборона знімалася⁹.

Деяке уявлення про торгівлю на базарах може дати розпорядження київського військового губернатора Б.Я.Княжича від 1831 року. У ньому говорилося, що ранком кожного дня базарний повинен піднімати прапор. У вересні, жовтні, листопаді, грудні та січні о 6 годині, в лютому, березні - о 5 годині, у квітні, травні, червні, липні, серпні - о 4 годині ранку. Це ставало сигналом про те, що привезені на базар продукти харчування мають право купувати лише жителі міста для власного споживання. Оптовим торговцям у цей час заборонялося вести торгові операції. У другій половині дня прапор опускався. Згідно з цим розпорядженням, базарний повинен був вести реєстр привезених продовольчих товарів, затримувати тих, хто порушує правила торгівлі. Свіжою рибою дозволялося торгувати лише рибалкам, а недозрілі овочі та фрукти після огляду медика конфісковувались і знищувались¹⁰.

Базарні дні в навколишніх селах одного чи декількох суміжних повітів, звичайно, припадали на різні дні тижня. Цим створювались умови для перевезення непроданих товарів з одного базару на інший, не виключаючи конкуренції між базарами. Таким чином формувалися своєрідні тижневі ланцюги. Але із зростанням кількості базарів у другій половині XIX ст. такі ланцюги розпадалися.

Міські базари були ринком збуту для великого району, який іноді охоплював декілька повітів. У Ніжин привозили не лише з Ніжинського, але й із інших навколишніх повітів хліб, усіляку домашню та дику живність, різноманітну городину, овочі та фрукти, сіно, дрова і все у великій кількості купувалося, в основному, купцями та ремісниками.

Базари Чернігова також обслуговували великий район. Сюди привозили хліб з Ніжинського, Борзенського, Прилуцького повітів. Великий район охоплювали базари Стародуба, які збиралися щотижня у понеділок та п'ятницю. Торгували дровами, хлібом, лісом, медом, воском, коноплями, дьогтем, смолою, щетиною, полотном, дерев'яним посудом¹¹.

М.Домонтович, даючи огляд міських базарів Чернігівщини періоду реформи 1861 року, відмічав, що «на них так само як і на ярмарках переважним числом продається хліб, більше в муці, сіно, овес, дрова, яйця, живність, а купують сіль, рибу, дьоготь та інше»¹².

Ранкова торгівля викликала невдоволення священнослужителів. До губернського правління неодноразово надходили скарги від архієпископа Чернігівського і Ніжинського на те, що ранкові базари в неділю розбещують моральність населення, бо люди не ходять на «утренню», тим самим зменшуючи церковні доходи.

У відповідь губернське правління повідомило преосвященного Філарета Чернігівського і Ніжинського про те, що чернігівській міській поліції видано розпорядження слідкувати за виконанням правил торгівлі, а порушників порядку притягувати до відповідальності. Але торгівля у ранкові години в неділю не була відмінена¹³.

Подібного характеру скарги були не поодинокі, але вони не мали вирішального впливу на систему торгівлі. Адже в недільні дні торгівля була чи не найжвавішою, оскільки селяни не відривалися від роботи. Як наслідок, указом Сенату в 1899 році місцевим властям заборонялося перешкоджати торгівлі в недільні дні¹⁴. Таким чином, економічні інтереси перемогли моральні.

У другій половині XIX ст. життєдіяльними були всі три форми торгівлі - ярмаркова, базарна, стаціонарна - і всі вони мали своє призначення. Якщо базарна і стаціонарна торгівля обслуговували населення міст, то ярмаркова охоплювала найширші верстви населення, в тому числі і з сільської місцевості.

Базарна торгівля була невід'ємною частиною українського внутрішнього ринку. Вона органічно доповнювала ярмаркову і стаціонарну торгівлю. Базари були одночасно початковою і кінцевою ланкою руху товарних потоків із місць виробництва в місця збуту: там скуповувалися сільськогосподарські товари, там

же закінчувалася реалізація багатьох промислових і ремісничих виробів, що циркулювали на внутрішньому ринку.

Більше того, базарна торгівля була перехідним моментом від ярмаркової торгівлі, характерної для панування натурального господарства, до стаціонарної, що є показником ринкових відносин у суспільстві.

У пореформений час у Росії неухильно зростала кількість стаціонарних торговельних закладів: з 557,7 тис. у 1885 році до 894 тис. у 1900 році¹⁵, а в Україні з 33,2 тис. у 1861 році до 87 тис. у 1900 році¹⁶. Зосереджувалися вони, в основному, в торговельних і промислових центрах: портах, містах і містечках, перехрестях залізниць, вокзалах тощо. Починаючи з 70-х років подібні заклади почали виникати і в селах, переважно на базарах і біля промислових підприємств. За підрахунками С.Г. Струмиліна, в 1860-х роках через стаціонарну торгівлю реалізувалося від 51 до 53%, а в 1894-1913 роках - 90-93% всієї товарної маси¹⁷.

Звідси за рахунок зростання стаціонарної торгівлі зменшувався товарообіг ярмарок.

Стаціонарна торгівля перебувала в руках гільдійського купецтва, яке поділялося на початку 60-х років на три гільдії. Щоб стати купцем, необхідно було купити гільдійське свідоцтво, а разом з ним і промислове свідоцтво¹⁸.

Оподаткування купецтва було прибутковою статтею державної казни. Розмір плати за свідоцтво на право торгівлі залежав від двох факторів: виду торгівлі (закордонна, оптова, роздрібна, розносна, розвізна) та коефіцієнта (місцевості за розміром прибутковості ведення в них торгових операцій ділились на 3 класи)¹⁹.

З 1899 року було введено нові основи оподаткування торгових і промислових підприємств. За промислові свідоцтва податок залишався незмінним, тоді як купівля гільдійських свідоцтв була вже не обов'язковою. Малось на меті зрощення торгового і промислового капіталів. Ще з 1885 року введено було так званий процентний збір з акціонованих і розкладочний збір з приватних підприємств. Спочатку розмір його сягав 3% від прибутку, а з 1892 року збільшений до 5%²⁰.

Торговий стан у Чернігівській губернії розподілявся на 2 гільдії (до 1863 року - на 3 гільдії) купців і міщан. З часом кількість купців у губернії збільшувалась. Якщо в 1781 році було 838 купців²¹, то в 1811 році їх кількість зросла до 3952, а в 1845 році - до 4860 осіб²². У 1893 році відповідно до викуплених торгових документів нараховувався 20271 купець²³.

Збільшувалася кількість купців у залежності від виду занять, що видно з таблиці:

**Динаміка викупу торгових документів з казенної палати
Чернігівської губернії за 1876-1896 рр.²⁴**

	1876	1880	1885	1890	1893	1896
Гільдійські свідоцтва	1366	1623	1732	1855	1989	2074
Білет	9782	12885	7264	7277	5302	8483
Свідоцтва на дрібну торгівлю	5357	5448	5502	5501	5879	6038
Свідоцтва на розвізну, розносну торгівлю	239	209	144	120	155	174
Свідоцтва для прикажчиків	3590	4016	2828	2622	2641	2485
Свідоцтва для членів гільдійських сімей	1042	1054	1009	876	907	848
Свідоцтва на міщанські промисли	1316	1603	Відмінено			
Всіх торгових документів	22802	24898	19375	19381	20271	21010

Як видно з таблиці, зменшилася кількість торговців, які займалися розвізною і розносною торгівлею. Це можна пояснити тим, що в торгівлі губернії все більше значення починають відігравати залізниці, а торговці-рознощики залишилися потрібними лише у важкодоступних і окраїнних районах губернії. Незначне зростання кількості дрібних торговців і неухильне збільшення гільдійського купецтва показує укрупнення купецьких капіталів. Внутрішній обіг по країні тільки за 1885-1898 роки зріс майже в 2,3 рази²⁵, а по кількості викуплених свідоцтв видно, що торгових закладів і купців у Чернігівській губернії в цілому стало менше. Це свідчить про зростання концентрації торгового капіталу і торгівлі.

Стаціонарна торгівля, започаткована промисловцями із заводських складів, а купцями - з улаштування на великих ярмарках спеціалізованих крамниць. Торгівля в них особливо інтенсифікувалась у період дій ярмарок.

З 70-х років основними центрами стаціонарної торгівлі стали залізничні станції. Торгівля там проводилась безперервно зі складів. Через губернію проходило три залізниці з 26 основними станціями. На кожній з них була постійна торгівля. Найбільшими торговельними станціями стали Ніжин, Бобровиця, Конотоп, Бровари, Плиски, Бахмач, Носівка, Бобрік, Крути на Курсько-Київській, Дмитрівка, Городня, Бахмач, Снов, Григорівка, Макошине, Мена, Низківка, Доч, Хоробрічі, Бондарівка на Ліваво-Роменській, Почеп, Новозибків, Унеч, Клинци, Злинка, Жудилов на Поліській залізницях²⁶.

Стаціонарна торгівля проводилась і на пристанях. Найжвавіше вона проходила в Радулі, Літках, Острі, Чернігові, Кладьківці, Макошиному, Новгороді-Сіверському.

За національним складом торговий стан губернії був різноманітним. Найбільшу частку склали євреї. Якщо за кількістю вибраних документів євреї в купецькому стані становили 34,2%, то за вартістю вибраних документів - 50,8%²⁷. Отже, вони вибирали дорогі гільдійські свідоцтва. Найбільша частка єврейського капіталу була зареєстрована в Конотопському, Стародубському, Чернігівському повітах²⁸.

Велике значення в організації торгового стану губернії мали купецькі управи. Вони займалися ремонтом доріг, давали кошти на очищення боліт, організацію виставок тощо²⁹.

Таким чином, стаціонарна торгівля впродовж другої половини XIX ст. збільшувала свої обороти. Те, що з асортименту ярмарків майже повністю зникли мануфактурні товари (залізо, дорогий посуд, предмети розкоші), свідчить, що цими товарами, напевно, торгували саме в крамницях. Це ж стосується і хлібокондитерських виробів та м'яса³⁰.

Отже, у другій половині XIX ст. існували всі три форми торгівлі: ярмаркова, базарна, стаціонарна, взаємно доповнюючи одна одну. Якщо ярмарки і базари обслуговували населення сіл, то базари і крамниці - міських жителів. Базари стали на той час сполучною ланкою між періодичною торгівлею та стаціонарною.

Джерела та література:

1. Шульга И.С. Развитие товарного производства и торговли на Левобережной Украине во II половине XVIII в. Дис... канд. истор. наук. - К., 1954. - С.300.
2. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С.181-182.
3. Державний архів Чернігівської області (надалі ДАЧО), Ф.127, Оп.1, Спр.373, Арк. 65-78, 93, 110, 116, 121, 169.
4. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.
5. Там же.
6. Там же.
7. Раковский Л.Е., Ткаченко А.Д. Тютюнничество как шлях утягування поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини в II половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства на Чернігівщині. - Чернігів. - 1991. - С. 25.
8. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1186. Арк. 1 - 9; Спр. 1187. Арк. 2 - 11; Спр. 1401. Арк.1 - 5.
9. Гуржий И.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII в. и их роль в развитии товарного хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. - М., 1961.

- С. 96-107.
10. Там же.
11. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С. 38.
12. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. - СПб., 1865. - С. 407.
13. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 3а, Спр. 3800, Арк. 2 - 4.
14. Указ Сената по вопросу об открытии в селах базаров по воскресным дням // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - № 8. - С. 3-7.
15. Дихтяр Г.А. Внутрішня торгівля в дореволюційній Росії. - М., 1960. - С. 25-26; Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1926. - С. 249.
16. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-ті роки ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - 1980. - Вип. 14. - С. 48-53.
17. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. - М., 1970. - С. 258.
18. Боханов К.Л. Российское купечество // История СССР. - 1985. - № 4. - С. 106-118.
19. Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. - М., 1963. - С. 168-256.
20. Там же.
21. Шафонский О.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851.
- С.135.
22. Статистический взгляд на Черниговскую губернию. Торговля // Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 5.
23. ДАЧО, Ф.127, Оп. 55, Спр. 1351, Арк. 16.
24. Таблица складена за: Обзор Черниговской губернии за 1876 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1877. - С. 32-33; за 1880 год. - Чернигов. - 1891. - С. 76; за 1893 год. - Чернигов. - 1894. - С.37-38; за 1896 год. - Чернигов. - 1897. - С. 47-48.
25. Миронов Б.И. Внутренний рынок России во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. - Л., 1981. - С. 142.
26. Результаты исследования грузовых движений по дорогам Черниговской губернии Клауса А.А. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1892. - № 11. - С. 273-315.
27. Підраховано за: Обзор Черниговской губернии за 1896 год: приложение к всеподданнейшему отчету Черниговской губернии. Чернигов. - 1897. - С. 32-33; ДАЧО, Ф. 127, Оп. 5, Спр. 1525, Арк. 3-96.
28. Там же.
29. ДАЧО, Ф. 127, Оп. 21, Спр. 2550, Арк.3; Оп.1, Спр. 10699, Арк. 1-2.
30. Ярмарки, торжки, базары // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. - Чернигов. - 1891. - С. 54-82.

Валентин Коновальчук

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ НОСІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ

Після відміни кріпосного права 1861 року перед Чернігівським земством постала проблема підвищення урожайності селянських наділів як головного виробника хліба. Це питання виникає відразу після заснування Чернігівського губернського земства, але практично протягом 20-х років нічого не було зроблено. Це пояснювалось тим, що основна частина землі залишалась у поміщиків, які не мали можливостей, а то й бажання щось змінити. І лише в 1896 році з ініціативи членів Ніжинського земства, а саме місцевих поміщиків Руссо де Жевона та відомого російського художника Миколи Ге, який володів у межах Ніжинського повіту хутором поблизу Івангорода, було створене місцеве сільськогосподарське товариство.

Ми повертаємося до історії цього товариства лише тому, що результати його діяльності відіграли важливу роль у заснуванні Носівської дослідної станції. Одне